अंक २१

संस्कृत-पाठ-माला।

(संस्कृत भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय.)

भाग २१ वाँ।

लेखक और प्रकाशक

श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,
स्वाध्याय-मंडल, औंध, (जि० सातारा.)

द्वितीयवार.

संवत् १९८८, शाक १८५३, सन १९३१.

मूल्य पांच आने।

निरुक्ति ।

वेदमंत्रों का मनन करनेके समय वैदिक शब्दों की निरुक्ति जाननेकी आवश्यकता होती है। यह निरुक्तिका विषय अब इस के आगे बताना है। यदि पाठक इन स्थानों में दिये हुए नियम और उदाहरण मननपूर्वक पढेंगे तो उनको वैदिक शब्दोंकी निरुक्तिका उत्तम ज्ञान हो सकता है। इसलिये आशा है कि पाठक इस सुगम पाठविधि से लाभ उठावेंगे।

स्वाध्याय-मंडल
औंध (जि० सातारा)
२४।३।३२

निवेदक
श्रीपाद दामोदर सातवळेकर

मुद्रक तथा प्रकाशक- श्रीपाद दामोदर सातवळेकर, स्वाध्याय-मंडल
भारत मुद्रणालय, औंध, (जि० सातारा.)

लक्षम्–नियुतम् 100,000, a lac. प्रयुतम् 1,000,000, one million. कोटिः 10,000,000, a crore, ten millions. अर्बुदः 100,000,000, one hundred millions. महार्बुदः–पद्मम्–अब्जम् 1,000,000,000, one thousand millions. खर्वः 10,000,000,000, ten thousand millions. निखर्वः–100,000,000,000, one hundred thousand millions. महापद्मम् 1,000,000,000,000, a billion. शङ्कुः–महाखर्वः 10,000,000,000,000, ten billions. शङ्खः—समुद्रः 100,000,000,000,000, a hundred billions. महाशङ्खः—अन्त्यः 1,000,000,000,000,000, a thousand billions. हाहा—मध्यम्, 10,000,000,000,000,000, ten thousand billions. महाहाहा–परार्धम्, 100,000,000,000,000,000, one hundred thousand billions. धुनम् one million billions. महाधुनम् ten million billions. अक्षौहिणी one hundred million billions 100,000,000,000,000,000,000.

पाठः २०.

पादोनम् $\frac{3}{4}$. अर्धम् $\frac{1}{2}$. पादः–तुरीयो भागः $\frac{1}{4}$. अष्टमोंशः $\frac{1}{8}$. कला-षोडशो भागः $\frac{1}{16}$. सपादः $1\frac{1}{4}$. सार्धः $1\frac{1}{2}$. पादोनौ द्वौ $1\frac{3}{4}$. सपादौ द्वौ $2\frac{1}{4}$. सार्धौ द्वौ $2\frac{1}{2}$. सार्धानि त्रीणि $3\frac{1}{2}$. पादो-

नानि पञ्च $4\frac{3}{4}$. अष्टमांशाधिकाः सार्धसप्त $7\frac{5}{8}$. एकादशकलासहिताः अष्टौ $8\frac{11}{16}$. कलान्यूनाः द्वादश $11\frac{15}{16}$. प्रथमः 1st. द्वितीयः 2nd. तृतीयः 3rd. चतुर्थः 4th. पञ्चमः 5th. षष्ठः 6th. सप्तमः 7th. अष्टमः 8th. नवमः 9th. दशमः 10th. एकादशः 11th. द्वादशः 12th. विंशतितमः—विंशः 20th. त्रिंशत्तमः—त्रिंशः 30th. शततमः 100th. सहस्रतमः 1000th.

अथ जलवर्गः ॥ ८ ॥

पाठः २१.

अब्धेर्जलं लवणम् २. उदधौ बृहत्यः ऊर्मयो वर्तन्ते ३. पर्वतेभ्यो नद्य उत्पद्यन्ते ४. शरदि सरित्सु पुलिनानि उद्भवन्ति ५. उडुपेन नदीं तरन्ति जनाः ६. सांयात्रिकः नावि उपविश्य द्वीपान्तरं गच्छति ७. बाष्पनौका जलवर्त्मना त्वरितं गच्छति ८. कैवर्ता जालानि जले प्रसार्य मत्स्यान् गृह्णन्ति ९. मीना जले प्लवन्ते १०. अर्णवस्य तलं निम्नं

---

4. पुलिनम्=மணல்மேடு. 5. उडुपम्=a raft, a float, தோணி. 6. सांयात्रिकः=a sea-merchant. 7. बाष्पनौका= steamer. 8. कैवर्तः=a fisherman. जालम्=a net.

वर्तते ११. गाधोऽयं पल्वलः १२. जलस्थो नक्रो बलवान् भवति १३. तिमिः बृहन्तो मत्स्यान् गिलति १४. तमपि तिमिङ्गिलो ग्रसते १५. तस्याप्यन्यो भक्षकोऽस्ति, तस्य तिमिङ्गिलगिल इति नाम १६. न बाहुभ्यां नदीं तरेत् १७. कलुषं जलं सस्यानां हितम् १८. स्वच्छं पानीयं पानाय हितम् १९. सरसि भेका रटन्ति २०. नीचाः शंबूकान् कर्कटांश्च आहारायोपयुञ्जते ॥

पाठः २२.

पुष्करिण्यां शैवालमस्ति, तत् जलमाच्छादयति २. तटाके इन्दीवरं प्ररोहति ३. नद्याः पात्रं विशालमस्ति ४. अस्मिन्ग्रामे बहवः कूपाः सन्ति ५. जलानां परस्परं सङ्घट्टनेन फेन उत्पद्यते ६. नदीनां पारगमनाय संक्रमा बध्यन्ते ७. आलवाले सिक्तं जलं पक्षिणः पिबन्ति ८. सारसाः बिसं खादन्ति ९. कच्छपोऽङ्गानि कदाचित्संहरति १०. परिखा द्विपुरुषी

---

12. नक्रः=a cro-codile. 17. कलुषम्=muddy. 19. भेकः=a frog. शंबूकः=a snail. कर्कटः=a crab.

1. शैवालम्=moss. நீர்பாசி. 2. इन्दीवरम्=a blue lotus. 3. पात्रम्=bed of a river. 5. फेनः=a foam. 6. संक्रमः=a bridge. 7. आलवालम्=a basin for water round the root of a tree, பாத்தி. 8. बिसम्=a root of lotus. 10. परिखा=a ditch, அகழ்.

वर्तते ११. कूपादुदकमुदञ्चयति बाला १२. शङ्खो देवस्य पूजायै उपयुज्यते १३. वाप्यां पङ्कोऽस्ति १४. कह्लारं रक्तमस्ति १५. कुमुदं सितम् १६. द्रोण्या मध्ये कूपकोऽस्ति १७. शुक्तिषु मुक्ताफलान्युद्भवन्ति १८. नद्याः तीरे अश्वत्थवृक्षोऽस्ति १९. जलेऽवतीर्णानां पादान् जलूका गृह्णाति २०. गिरेः निर्झरः पतति ॥

अथ बन्धुवर्गः ॥ ९ ॥

पाठः २३.

के के तव बान्धवाः? २. अभिमन्योर्मातुलः श्रीकृष्णः ३. तस्य मातामहो वसुदेवः ४. अयं मम जामातुर्भ्राता ५. सः पितृष्वसुः गृहं गच्छति ६. तस्य तिस्रो दुहितरः ७. मम भागिनेयस्य चत्वारः सूनवः ८. रामस्य पुत्र्यः तस्य स्नुषाः ९. ताः परस्परं यातरो भवन्ति १०. कन्यायाः

---

13. वापी = a big well. 14. कह्लारम् = a red water-lily. 15. कुमुदः = a white water-lily. 16. कूपकः = a mast of a vessel, பாய்மரம். 19. जलूका = a leech, அட்டை.

2. मातुलः = a mother's brother. 3. मातामहः = a mother's father. 5. पितृष्वसा = a father's sister. 6. दुहिता = a daughter. 7. भागिनेयः = a sister's son. 8. स्नुषा = a daughter-in-law. 9. याता = a husband's brother's wife.

शुल्कं न गृह्णीयात् ११. मम भार्या यमलौ प्रासूत १२. रामभद्रो मम यवीयान् भ्राता १३. श्रीनिवासो मम ज्येष्ठः १४. शिशुपालो युधिष्ठिरस्य मातृष्वसेयः १५. कौन्तेयाः श्रीकृष्णस्य पैतृष्वस्रीयाः १६. मम श्वशुरस्य श्वः षष्ट्यब्दपूर्तिः भविता १७. सीता श्वश्रूं वन्दते १८. तव श्यालः कुत्र वर्तते १९. सः चतस्रो जाया उदवहत् २०. ताः सर्वाः सपत्न्यः परस्परं भगिन्य इव स्नेहेन वर्तन्ते ॥

पाठः २४.

लक्ष्मणो जानक्या देवरः २. प्रातिवेश्येन सह स्नेह आवश्यकः ३. विधुरोऽन्यां पत्नीं परिणयेत् ४. विधवा अन्यं पतिं नोद्वहेत् ५. पञ्च दंपतयो भोजनाय आमन्त्रिताः ६. गर्भिण्याः स्त्रिया अष्टमोऽयं मासः; आगामिनि मासे सा

---

11. यमलः=a pair, a twin. 14. मातृष्वसेयः=a son of mother's sister, मावशीचाल्योंक 15. पैतृष्वस्रीयः=a son of father's sister, अताचाल्योंक. 16. श्वशुरः=father-in-law. 17. श्वश्रूः=mother-in-law 18 श्यालः=a wife's brother. 19. जाया=a wife. 20 सपत्नी=a woman whose husband has other wives. i. e., fellow—wife, சக்களத்தி.

1. देवरः=a husband's brother. 2. प्रातिवेश्यः=a neighbour. 3 विधुरः=a widower. 5. दंपती=husband and wife. 6. गर्भिणी=a pregnant woman.

प्रसुवीत ७. पुंश्चलीं निन्दन्ति जनाः ८. पतिव्रतां सर्वे स्तुवन्ति ९. नर्तकी भरतशास्त्रं सम्यक् जानाति १०. गायको वीणां वादयति ११. अस्या जरठाया अशीतिर्वर्षाणि १२. अर्जुनस्य नकुलः सापत्नभ्राता १३. तस्य भीमसेनः सगर्भ्यः १४. देवस्योत्सवे वेश्यानां नर्तनं भविष्यति १५. पितुः पिता पितामहः १६. पितुर्माता पितामही १७. मातुलस्य भार्या मातुलानी १८. पितुर्भ्राता पितृव्यः १९. पुत्रस्य पुत्रः पौत्रः २०. पुत्रस्य पुत्री पौत्री २१. दुहितुः पुत्रो दौहित्रः २२. दुहितुः पुत्री दौहित्री ॥

अथ रोगादिवर्गः ॥ १० ॥

पाठः २५.

रोगः प्राणानपहरति २. व्याधिभिः शरीरं कृशं जायते ३. खर्वः प्रांशौ वृक्षे स्थितं फलमपचेतुं न शक्नोति ४. अन्धो रूपं न पश्यति ५. बधिरः शब्दं न शृणोति

---

7. पुंश्चली=an unchaste woman. 8. पतिव्रता=a virtuous wife. 11. जरठा=an old woman. 12. सापत्नभ्राता=a step brother. 13. सगर्भ्यः=a brother born by the same father and mother. 14. वेश्या=a harlot.

3. खर्वः=a dwarf.

६. तुन्दिलः त्वरितं गन्तुं न शक्नोति ७. खञ्जो गन्तुं न समर्थः ८. जलपानेन हिक्का शाम्यति ९. सः उदरशूलेन क्लिश्यते १०. उन्मादः चित्तं दूषयति ११. विरेचनेन कोष्ठं शुद्धं भवति १२. देहे रक्तं क्षीणं चेत् श्वयथुः उत्पद्यते १३. विषूची ग्रन्थिज्वरश्च दुश्चिकित्सौ रोगौ १४. अनामयं ऐश्वर्यादप्यावश्यकम् १५. समर्थो वैद्यः रोगस्य निदानं ज्ञात्वा अगदं ददाति १६. तेन औषधेन रोगस्य परिहारो भवति १७. व्याधितस्य चिकित्सा कर्तव्या १८. जरा रूपं हरति १९. पामनः अङ्गानि कण्डूयति २०. ज्वरः अनेकविधः २१. तस्य केशेषु अकाले पलितं जातम् ॥

---

6. तुन्दिलः=a man having elevated navel. 7. खञ्जः=a lame. 8. हिक्का=hiccough, விக்கல் 10. उन्मादः= madness. 11. विरेचनम्=purging. कोष्ठम्=bowels. 12. श्वयथुः=swelling. 13. विषूची=cholera. ग्रन्थिज्वरः= plague. 14. अनामयम्=health. 15. निदानम्=first cause. 19. पामनः=a person suffering from herpes, சொறியுள்ளவன்.

अथ वाणिज्यसामान्यवर्गः ॥ ११ ॥

पाठः २६.

वणिक् वाणिज्येन धनमर्जयति २. शतेन रूप्यैः क्रीतानि वस्तूनि पञ्चविंशत्यधिकशतेन (१२५) विक्रीणाति ३. पदार्थानां आनयने पञ्च रूपिकाः व्ययो भवति ४. उर्वरिताः विंशती रूपिकाः तस्य आयः ५. एवं वाणिज्ये धनसंपादनप्रकारः ६. केचन कुसीदेन धनं आर्जयन्ति ७. यः ऋणं ददाति स उत्तमर्णः ८. यः ऋणं गृह्णाति सः अधमर्णः ९. अधमर्णः स्वगृहीतस्य धनस्य, शतस्य एका रूपिकेति प्रकारेण मासिकीं वृद्धिं उत्तमर्णाय ददाति १०. इदानीं पञ्चविंशतिसहस्र [२५,०००] रूप्यमूल्यकाः पदार्थाः तस्य व्यापारे वर्तन्ते ११. ऋणतया तेन स्वीकृताः पदार्थाः नाणकानि च मिलित्वा दशसहस्राणि [१०,०००] भवन्ति १२. अस्यां विपण्यां अनेकविधा आपणा विद्यन्ते ॥

---

1. वणिक् = a merchant. वाणिज्यम् = traffic. 2. वस्तु = goods. 3. व्ययः = expense. 4. उर्वरितम् = remaining. 6. कुसीदम् = the profession of usury. 7. ऋणं = debt. उत्तमर्णः = creditor. 8. अधमर्णः = debtor. 9. शतस्यैकरूपिकेति प्रकारेण = at one per cent. मासिकी = monthly. 10. व्यापारः = business. 11. नाणकम् = a coin. 12. विपणिः = a market. आपणः = a shop.

३. दूरस्थबोधनाय अक्षरैः पत्रे लेख्यं लिख्यते ४. पठ एतत् लेख्यम् ५. उच्चारय एतं शब्दम् ६. पाठ्यम् उच्चैः वाचय ७. अतित्वरया पठितं चेत् अन्यस्तन्न बुध्येत ८. मूढ! मोच्चैः पुनर्वद; तच्छ्रुत्वा अन्यस्त्वां परिहसिष्यति ९. एतत्पुस्तकं लिख १०. तवाक्षराणि चारूणिनसन्ति ११. अयं किं मकारः, उत पकारः इति संदिग्धं वर्तते १२. मषी घनाऽस्ति; मषिकरण्डं जलेन पूरय १३. इदानीं मषिः नितरां लघुर्जाता; तस्मात् क्लिद्यन्ते पत्राणि १४. छुरिकया लेखनीं संस्कुरु १५. हिंदी, माहाराष्ट्री, गौर्जरी, तैलङ्गी, कार्नाटकी, द्राविडी, कैरली, यावनी, आङ्गली, तौलवी, गैर्वाणी इत्यादयोऽनेका भाषा वर्तन्ते १६. सर्वासामपि प्रातिस्विकी लिपिः वर्तते १७. गैर्वाणी लिपिः देवनागरी १८. इतराभ्योऽप्यतिशयेन सुवाचा १९. रेखा विधातुं परिवर्तन-दण्डम् आनय २०. तव लेखने अक्षरस्खालित्यं बहु वर्तते २१. संस्कृतभाषा दुर्बोधेति केचन मन्यन्ते; उद्यमिनां सर्वं सुलभमेव २२. कुतस्त्वं स्वभाषां संत्यज्य अङ्गलभाषया वदसि?

---

3. लेख्यम्=writing. 4. लेख्यम्=letter. वाचय= read. 12. मषीकरण्डम्=ink-stand. 13. पत्रम्=paper. 14. लेखनी=pen. संस्कुरु=mend. 16. लिपिः=character. 18. सुवाचा=easily readable. 19. रेखा=line. परिवर्त-नदण्डः=ruler, ஞுல்கழி. 20. अक्षरस्खालित्यम्=spelling mistake. 21. दुर्बोधः=difficult. सुलभम्=easy.

पाठः ५३.

आसन्दे उपविश्य लेखनफलके पत्राणि निक्षिप्य लिपिकरो लिखति २. अस्मिन्ग्रामे महती पाठशाला वर्तते ३. तस्यां शिरोमणिपरीक्षार्थं अशीतिः छात्राः पठन्ति ४. तर्के व्याकरणे मीमांसायां द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतवेदान्तेषु च परीक्षार्थं छात्राः पठन्ति ५. अतीतमासे शिरोमणिपरीक्षा प्राचलत् ६. अशीत्यां विद्यार्थिषु पञ्चपञ्चाशदेव विद्यार्थिनः परीक्षायै समुद्धृताः ७. तेषु च षट्त्रिंशदेव उत्तीर्णाः; शिष्टा भग्नाः ८. अस्यां पाठशालाय प्रतिपत् अष्टमी त्रयोदशी चतुर्दशी पूर्णिमावास्ये च अनध्ययनदिनानि ९. शीसवर्तिकया लिखितानि अक्षराणि शीघ्रमेव लुप्यन्ते १०. मष्या लिखितान्यक्षराणि सुरक्षितानि चेत् चिराय स्थिराणि स्युः ११. अङ्गलभाषायां लिखितं लेखं संस्कृतभाषायां परिवर्तयितुं जानासि किम्? १२. उपयुक्ताः श्लोकाः वाक्यानि च कण्ठस्थानि कर्तव्यानि १३. प्राप्ता विद्या असकृत् आवृत्त्या-

---

1. आसन्दः=a chair. लेखनफलकम्=a desk, மேசை मेज. लिपिकरः=a clerk, குமஸ்தா, कारकून. 3. छात्रः=candidate. 4. तर्कः=logic. व्याकरणम्=grammar. मीमांसा=mimamsa. 6. समुद्धृतः=selected. 7. उत्तीर्णः=passed. भग्नः=failed. 8. अनध्ययनदिनम्=a day on which it is improper to study. 9. शीसवर्तिका=a pencil. 11. परिवर्तनम्=translation. 12. श्लोकः=a verse. 12. आवृत्तिः=repeating.

स्थिरा भवति १४. अस्मिन्पुस्तके रम्याः कथाः सन्ति १५. सर्वविधेषु धनेषु विद्याधनम् उत्तमम् १६. तन्न दस्युभिरपह्रियते; कुपितेन राज्ञापि अपहर्तुं न शक्यते १७. विद्या विनयं ददाति; विनयेन योग्यतां याति; योग्यतया धनमाप्नोति; धनेन धर्मं, ततः सुखं च विन्दते १८. स्वदेशे पूज्यते राजा; स्वगृहे पूज्यते धनी; विद्वांसः स्वग्रामे, स्वदेशे, परदेशे च पूज्यन्ते १९. तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विद्याऽध्येतव्या २०. सा च बाल्ये अभ्यस्ता सुदृढा भवति ॥

अथ हितोपदेशः ॥ २३

पाठः ५४.

१. लोकमनुसृत्य वर्तस्व २. महतामुपदेशोऽनुसर्तव्यः ३. सर्वान् प्राणिन आत्मानमिव मन्यस्व ४. अनवद्यान्येव कर्माणि त्वया सेवितव्यानि ५. सत्यं वद; धर्मं चर ६. ऋषीणां यानि सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि ७. मातृदेवो भव; पितृदेवो भव; आचार्यदेवो भव; अतिथिदेवो भव ८. यदि ते कार्येषु विचिकित्सा स्यात्तर्हि यथा संमर्शिनो वर्तेरन् तथा वर्तेथाः

---

20. अभ्यासः=Excercise, பயிற்சி.
4. अनवद्यम्=good. 6. सुचरितम्=good conduct.
7. मातृदेवः=one who thinks his mother as God.
8. विचिकित्सा=doubt. संमर्शिन्=one judging by reason.

९. महत्सु विद्यमानान्गुणानेव स्वीकुरु १०. सर्वभूतानां अद्वेष्टा भव; मैत्रो भव; करुणो भव; शुचिः भवेः ११. ईश्वरस्य दासोऽहमिति मन्यस्व १२. त्यागी भव; संविभज्य भुङ्क्ष्व १३. अहरहः वेदविहितानि कार्याणि कुरु १४. पित्रोः हितं कुरु; इन्द्रियनिग्रहं कुरु १५. भगवान्सर्वेषां सुहृदिति विद्धि १६. परेषामपराधान् तितिक्षस्व १७. राज्ञि ईश्वरभावनां कुरु १८. ईश्वरेण यावद्दत्तं तावतैव संतुष्टो भव १९. क्षेमं प्राप्तुं यतस्व; तथापि, फलदाता ईश्वर एवेति चिन्तय २०. सर्वप्रकारेण ईश्वरं शरणं व्रज ॥

पाठः ५५.

ईश्वरस्य स्वरूपं वेदेन जानीयात् २. मन्वादिषु स्मृतिषूक्ताः ये वर्णाश्रमधर्मास्ते त्वयाऽनुष्ठेयाः ३. ईश्वरस्य ध्यानार्थं प्रतिमा ऋषिभिः अभिहिताः ४. विष्णुर्गरुडारूढो वर्तते; शङ्खचक्रादीनि आयुधानि धारयति; भक्तान् रक्षति; इति ध्यानं कुरु ५. शिवः वृषभारूढोऽस्ति; त्रिशूलं धरति; भक्तेभ्यः सर्वैश्वर्यं

---

10. अद्वेष्टा = not inimical. मैत्रः = friendly. करुणः = pitiful. शुचिः = clean. 12. त्यागी = a donor. वेदविहितम् = declared in the Vedas. 14. पितरौ = parents.

इन्द्रियनिग्रहः = restraining the organs of sense. 16. तितिक्षस्व = endure. 20. सर्वप्रकारेण = by all means.

1. स्वरूपम् = natural state. 2. वर्णाश्रमधर्माः = the duties of *Varnas* and *Asramas*. 3. प्रतिमा = an image.

ददाति ; इति ध्यानं कुरु ६. धर्मिष्ठाः कदाऽपि न नश्यन्ति ; पापिष्ठाः कदाऽपि न क्षेमं लभन्ते इति प्रतीहि ७. अक्षैर्मा स्म दीव्यः ८. धर्मान्न प्रमदितव्यम् ९. कुशलान्न प्रमदितव्यम् १०. भूत्याः न प्रमदितव्यम् ११. देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् १२. वेदप्रतिषिद्धानि कर्माणि न सेवितव्यानि १३. न सुरां पिबेत् ; न परदारान् गच्छेत् १४. बुद्धिभ्रंशकरं आहारं मा भक्षय १५. "अहं धनी, विद्वान्, सुरूपः" इति गर्विष्ठो मा भूः १६. परस्त्रियं मृत्युं विद्धि १७ अतिलोभं, अतिव्ययं च मा कुरु १८. परेषामैश्वर्यं दृष्ट्वा मा असूयेथाः १९. किंतु परेषां विद्यां दृष्ट्वा असूयां कुरु; तां प्राप्तुं यत्नं च कुरु २०. सर्वथा आत्मानं गोपायेत् ॥

अथ राज्यसामान्यवर्गः

पाठः ५६.

महाराज्ञी विक्टोरिया पूर्वमस्माकं चक्रवर्तिनी आसीत् २. इदानीं तस्याः पौत्रः पञ्चमो जार्जः अस्माकं चक्रवर्ती अस्ति

---

6. प्रतीहि = trust. 7. अक्षः = a die. 8. धर्मः = virtue, duty. न प्रमदितव्यम् = should not be careless 9. कुशलम् = skill. 10. भूतिः = prosperity. 12. देवकार्यम् = worship of Gods. पितृकार्यम् = obsequial rites, ceremony of parents. 12 वेदप्रतिषिद्धम् = prohibited in Vedas. 13. परदाराः = another's wife ; this word is always plural and masculine gender. 14. बुद्धिभ्रंशकरम् = causing loss of understanding. 16. मृत्युः = death.

राज्यसामान्यम् = general administration.

1. चक्रवर्त्तिनी = Empress.

३. सः लन्दन्नगरे महिष्या मेरीदेव्या, ज्येष्ठपुत्रेण युवराजेन यड्वर्डेन, अन्यैः पुत्रैः बन्धुभिश्च सह सुखमास्ते ४. वयं तस्य शासने अकुतोभया वर्तामहे ५. तत्रैका प्रधानसभा वर्तते ६. तस्यां सभायां अनेके मन्त्रिणः कार्यदर्शिनश्च नियुक्ता वर्तन्ते ७. महाराजः तैः सह संमन्त्र्य यावत्सु सूर्यः कदापिनास्तमेति तावतो देशान् शास्ति ८. सः अनेकसहस्रयोजनदूरे विद्यमानोऽपि बुद्धिसामर्थ्येन भरतखण्डस्थं सर्वमपि वृत्तान्तं स्वगृहे चालितमिव करतलामलकवत् सुस्पष्टं जानाति ९. तेन स्वप्रतिनिधित्वेन अधिकारितो-महामाण्डलिकः भरतखण्डे पूर्वं पाण्डवानां राजधानीभूते दिल्ली नगरे वर्तते; तस्य राजप्रतिनिधिः इति नाम १०. भरतखण्डः मद्रपुरी, मुंबापुरी, कलिकातापुरी इति त्रिभिः मुख्यैः मण्डलैर्विभक्तः ११. त्रयाणामपि मण्डलानां प्रत्येकं माण्डलिका वर्तन्ते १२. एकैकमपि मण्डलम् अनेकैः प्रान्तैः विभक्तं वर्तते १३. एकैकस्यापि प्रान्तस्य प्रत्येकं भरणाधिकारिणो नियुक्ताः १४. एकैकोपि प्रान्तः तालूकानामकैः अनेकैः भागैर्विभक्तोऽस्ति १५.

---

4. अकुतोभयः = fearless from all sources. 5. प्रधानसभा = Parliament. 6. मन्त्रिन् = Minister. कार्यदर्शी = Secretary. 8. भरतखण्डः = India. करतलामलकवत् = like a myrobalam on the palm. महामाण्डलिकः = Governor-General. 9. राजप्रतिनिधिः = Viceroy. 10. मण्डलम् = Presidency. 11. माण्डलिकः = Governor. 12. प्रान्तः = District. 13. भरणाधिकारी = Collector. 14. तालूका = Taluq.

तालूकाया अधिकारी तहशील्दार् नामा १६. तस्य शासने पञ्चषाः करशोधनाधिकारिणः, तथा प्रतिग्रामं ग्रामगणकाः, ग्रामन्यायाधिपाश्च विद्यन्ते १७. एतेषां साहाय्येन तहशिल्दारः सम्पूर्णायास्तालूकायाः करं संगृह्णाति १८. एवं संचिते द्रव्ये तत्रत्यव्ययाय यावत् अपेक्षितं तावत् तालूकाकोशागारे निक्षिप्य अवशिष्टं सर्वं प्रान्तकोशागारं प्रेषयति १९. तत्रत्यः प्रान्तकोशाध्यक्षः तालूकाभ्यः आगतं द्रव्यं तत्र निक्षिप्य रक्षति २०. अनेकेभ्यः जिल्लाकोशगृहेभ्यः तत्रत्यं सर्वं द्रव्यं मण्डलकोशगृहं प्रति प्रहीयते ॥

न्यायप्रविभागवर्गः ॥ २५ ॥

पाठः ५७.

एकैकस्मिन्नपि मण्डले एकैका महोत्तमन्यायसभा अस्ति २. तस्यां सप्त अष्टौ वा महोत्तमप्राड्विवाका वर्तन्ते ३. प्रति-

---

16. करशोधनाधिकारी = Revenue Inspector. ग्रामगणकः = Village Karnam. ग्रामन्यायाधिपः = Village Munsiff. 17. करः = Revenue. 18. तालूकाकोशागारः = Taluq Treasury. प्रान्तकोशागारः = District Treasury. 19. कोशाध्यक्षः = Treasurer. 20. मण्डलकोशः = Presidency Treasury. प्रविभागः = Department.

1. महोत्तमन्यायसभा = High Court. 2. महोत्तमप्राड्विवाकः = High Court Judge.

प्रान्तं एकैकः **प्रान्तप्राड्विवाकः**, द्वित्राः **उपप्राड्विवाकाश्च** नियमिताः ४. प्रायः प्रतितालूकं **मुनसीफनामा न्यायाधिपतिः** अधिकारितोऽस्ति ५. पूर्वोक्ता एते सर्वेऽपि न्यायाधिकारिणः **वादिना प्रतिवादिनं** प्रति दत्तं **अभियोगं** दृष्ट्वा तस्य **निरीक्षणदिनं** निश्चित्य वादिप्रतिवादिनोर्निवेदयन्ति ६. वादिना स्वप्रतिनिधित्वेन कल्पितो **न्यायवादी** तस्मिन्व्यवहारे विद्यमानं **न्यायं** सयुक्तिकं सप्रमाणं च प्राड्विवाकाय **निरूपयति** ७. तथैव प्रतिवादिना कल्पितोऽन्यो न्यायवादी स्वन्यायं कथयति ८. ततोऽक्षदर्शकः **हेतुवादिनोः उपन्यासं** श्रुत्वा **पक्षद्वयेपि साक्षिणो** विचार्य **सभ्यानाम्** अभिप्रायं च पृष्ट्वा धर्मशास्त्रानुसारेण **यावद्बुद्धि तत्वं** निर्धारयति ९. **निर्धारणपत्रिकां** स्वयं विलिख्य **अन्यायस्थेन न्यायस्थाय** धानं दापयति ॥

---

3. प्रान्तप्राड्विवाकः = District Judge. उपप्राड्विवाकः = Subordinate Judge. 4. न्यायाधिपतिः = Judge. अधिकारितः = appointed. 5. वादी = plaintiff. प्रतिवादी = defendant. व्यवहारः = अभियोगः = suit. निरीक्षणदिनम् = hearing date. 6. न्यायवादी – हेतुवादी = pleader. न्यायः = argument. निरूपयति = pleads. 8. अक्षदर्शकः = Judge. उपन्यासः = argument. पक्षः = side साक्षी = witness. सभ्यः = jury. यावद्बुद्धि = as far as one's knowledge goes. तत्वम् = truth. 9. निर्धारणपत्रिका = judgment.

दण्डधारप्रविभागवर्गः ॥ २६ ॥

पाठः ५८.

सर्वेष्वपि पत्तनेषु महाग्रामेषु च **दण्डधारस्थानानि** कल्पितानि सन्ति २. तत्र अनेके **रक्षापुरुषाः**, कतिपये **प्रधानरक्षापुरुषाः**, एको **दण्डधारनिरूपकश्च** भवेयुः ३. रक्षापुरुषाः नगरं ग्रामांश्च अटित्वा अकार्यकारिणो दमयन्ति ४. चोरेभ्यः प्रजानां रक्षणमेव तेषां मुख्यं कार्यम् ५. यदा कश्चिच्चोरः परगृहे भित्तौ सुरङ्गां कृत्वा वा कवाटस्य मुद्रां भङ्क्त्वा वा उत्प्लुत्य वा गृहस्यान्तः प्रविश्य स्वामिनो धनं धान्यादिकं वा चोरयति तदा तं चोरं गृहीत्वा **निरूपकस्य** समीपं ते प्रापयन्ति ६. निरूपकः तं **पाटच्चरं** विचार्य स्वाभिप्रायेण सह **उपधर्माध्यक्षाय** समर्पयति ७. सः तं चोरं, गृहस्वामिनं, **रक्षापुरुषांश्च** विचार्य यथायोग्यं तं चोरं देहतो वा, धनतो वा, उभयतो वा, दण्डयति; **कशया** ताडयति **कारागृहे** वा निरोधयति ८. यदि कश्चिदयोग्यो निरपराधिनं ताडयति, अवमनुते वा, स्त्रियं दूषयति वा तमपि विचार्य **अधिकारी** दण्डयति ९. रक्षापुरुषाः **मद्यपान्** **अक्षदेविनश्च** निगृह्णन्ति १०. सर्वेष्वप्यपराधेषु राजद्रोहो महान् ॥

दण्डधारः=Police. प्रविभागः=department.

1. दण्डधारस्थानम्=Police station. 2. रक्षापुरुषः=constable. प्रधानरक्षापुरुषः=Head constable. दण्डधारनिरूपकः=Police Inspector. 6. उपधर्माध्यक्षः=Sub-magistrate. पाटच्चरः=a thief. 7. कशा=a whip, சவுக்கு कारागृहम्=jail. 9. मद्यपः=a drunkard. अक्षदेवी=a gambler.

नगरपालनप्रविभागवर्गः ॥ २७ ॥

पाठः ५९.

प्रतिनगरं **नगरपालिका सभा** जनानां **निरामयाय** स्थापितास्ति २. तस्यां सभायां एकः **सभाध्यक्षः** एकः कार्यदर्शी बहवः **सभासदश्च** वर्तन्ते ३. कार्यदर्शी **आरोग्यनिरूपकान्** नगरं परितः संचार्य तेभ्यस्तत्रतत्र विद्यमानां न्यूनतां विज्ञाय तां परिहृत्य नगरं शुद्धं स्थापयति ४. नगरम् अशुद्धं चेत् **मारिका, विषूची, ग्रन्थिज्वरः** एवमादयो रोगा जनानां संभवेयुः ५. **नगरपालनव्ययार्थं** प्रजाभ्यः वार्षिको **गृहकरः वृत्तिकरश्च** संगृह्यते ॥

नगरपालनसभा = municipality.

1. सभा = council. निरामयः = health. 2. सभाध्यक्षः = a chairman. सभासत् = councillor. 3. आरोग्यनिरूपकः = sanitary inspector. 4. मारिका = small-pox 5. गृहकरः = house tax. वृत्तिकरः = profession tax.

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization

९. शिविकां षोडश वाहका वहन्ति १०. गमनागमनाय लोहपथाः पूर्वं द्वीपान्तर एवासन् ११. इदानीं भरतखण्डेऽपि ते उत्पन्नाः १२. तेन पथा अनेकैः शकटैर्ग्रथिता एका शकटश्रेणी गच्छति १३. तामेको बाष्पशकट आकर्षति १४. गोरथमपेक्ष्य अश्वरथः शीघ्रतरं गच्छति १५. तदपेक्षयापि अग्निरथः चतुर्गुणेन जवेन गच्छति १६. एकैकः शकटोऽपि अनेकैः भागैर्विभक्तः १७. एकैकस्मिन्नपि भागे द्वे आसने क्लृप्ते स्तः १८. एकैकस्मिन्नप्यासने चत्वारः पञ्च वा पथिकाः उपविशेयुः १९. जी. ऐ. पी. प्रभृतयो लोहपथा आयतमानाः २०. तेषां आसनेषु पञ्च पान्था उपविशेयुः २१. एम्. ऐ. आर्. प्रभृतीनां संकुचितमानानाम् आसनेषु तु चत्वार एव ॥

पाठः ५०.

शकटश्रेणी एकस्यां घण्टायां विंशतेरन्यूनान्क्रोशान्गच्छेत् २. जी. ऐ. पी. प्रभृतिषु औत्तराहलोहपथेषु शकटश्रेणी घण्टाया-

---

9. शिविका = a palanquin. 10. लोहपथः = Railway. 12. शकटश्रेणी = a train. 13. बाष्पशकटः-अग्निरथः = an engine. 16 भागः = a compartment. 17. आसनम् = a seat. 18. पथिकः-पान्थः-यात्रिकः = a passenger. 19. आयतमानः = broad gauge. 21. संकुचितमानः = metre gauge.

श्चत्वारिंशत्क्रोशानपि गच्छेत् ३. सर्वत्र **भाण्डशकटश्रेणी** किंचिन्मन्दमेव गच्छेत् ४. पञ्चक्रोशानां दशक्रोशानां वा एकैकं **अवरोहणस्थानं** वर्तते ५. एकैकस्मिन्नपि **स्थाने, स्थानाधिकारी, चीटीदाता, चीटीसंग्राहकः, पोटलिकाधिकारी,** भाण्डाधिकारी इत्येवमादयोऽधिकारिणों वर्तन्ते ६. एतस्मात्स्थानादमुकस्य स्थानस्य एतावत् **वेतन**मिति क्लृप्तिर्वर्तते ७ तदनुसारेण पान्थेभ्यो द्रव्यं संगृह्य **चीटीदाता** चीटीं ददाति ८. इयत् वेतनं दत्तमित्यस्य **चीटी** ज्ञापिका भवति ९. शकटश्रेण्यामुपविश्य पान्थेषु गच्छत्सु मध्ये मध्ये **चीटीशोधक** आगत्य यदि पृच्छेत्तर्हि तस्मै चीटी पान्थैः प्रदर्शयितव्या १०. एकैकस्याः शकटश्रेण्याः द्वौ **रक्षकौ** वर्तेते ११. **बाष्परथे** समर्थो **यन्ता** भवेत् १२. अद्य प्रातः **मद्रपुरात्** प्रस्थिता **मैलशकटश्रेणी** परेद्युः प्रातः नवमघण्टावादनसमये षष्ट्युत्तरचतुःशतक्रोशदूरे विद्यमानं रामेश्वरं प्राप्नुयात् १३. कुंभघोणात् रामेश्वरस्य **शकटवेतनम्** अष्टमांशान्यू-

---

3. भाण्डशकटश्रेणी=goods train. 4. अवरोहणस्थानम्=Railway station. 5. स्थानम्=station. स्थानाधिकारी=station master. चीटीदाता=Booking clerk. चीटीसंग्राहकः=ticket collector. पोटलिकाधिकारी=parcel clerk. भाण्डाधिकारी=goods clerk. 6. वेतनम्=charge. 7. चीटी=ticket. 9. चीटीशोधकः=ticket examiner. 0. रक्षकः=a guard. 11. बाष्परथः=engine. यन्ता=driver. 12. मद्रपुरम्=Madras. मैलशकटश्रेणी=Mail train 13. शकटवेतनम्=trainage.

नाश्वतस्रो रूपिकाः नव पैकाश्च १४. एतदेव पासञ्जरशकट-श्रेण्याः सपादं रूपिकात्रयम् १५. एतत् तृतीयकक्ष्यायाः ; प्रथम-द्वितीयकक्ष्ययोस्त्वधिकम् १६. तव यात्रासामग्री अमिता वर्तते ; तस्याः पृथग्वेतनं देयं भवेत् १७. वेतनं कियद्देयम्? ; तां घटे निक्षिप ; तोलयित्वा कथयामि १८. तस्या भारोऽशीतिः सेरा वर्तन्ते ; पान्थेन पञ्चदश सेरा विना वेतनं नेतुं शक्यम् १९. अधिकानां पञ्चषष्टिसेराणां सप्तरूपिकाः पृथक् देयाः २०. मध्ये रामनाथपुराख्ये अवरोहणस्थाने अवतीर्य ग्राम्यशकटमारुह्य दर्भशयनं गच्छ ॥

पाठः ५१.

सर्वं समीचीनं जातम् ; मन्निकटे पञ्चैव खलु रूपिकाः उर्वरिताः २. ताभिः कथं यात्रां करवाणि? ३. अतो मह्यं पञ्चाशतं रूपिकाः प्रेषयितुं वेङ्कूरस्थाय मम भ्रात्रे पत्रं लिखामि ४. भोः कण्ठीरवाचार्य! कुतस्त्वं पत्रं लिखसि? ५. पत्रं दृष्ट्वा द्रव्यं मणिआर्डरद्वारा प्रेषितं चेत् पञ्चमे दिने त्वं तत् प्राप्नुयाः ६. तथा मा कुरु ; विद्युद्वार्तां प्रेषय ७. वेङ्कूरात् विद्युद्वार्तयैव मणिआर्डरपि प्रेषितं चेत् अद्य सायमेव तव द्रव्यमागच्छेत् ८. कुम्भघोणे पाट्टाचार्यवीथ्याम् आगतात् कण्ठीरवाचार्यात् , वेङ्कूरे

---

15. तृतीयकक्ष्या = third class. 16. यात्रासामग्री = luggage.
18. पान्थः = a passenger. 20. ग्राम्यशकटः = country cart.
2. यात्रा = pilgrimage. 6. विद्युद्वार्ता = telegraph.

वेलीवीथ्यां गरुडाचार्याय; मह्यं पञ्चाशतं रूपिकाः **विद्युन्मणिआर्डरद्वारा** प्रेषय, इति लेख्यम् ९. तस्य कियान् व्ययो भवेत्? १०. एतानि चतुर्दश पदानि भवन्ति; तेषां चतुर्दश आणकाः ११. तत्कथम्? १२. **तारावार्तायाः** एकं पदमारभ्य द्वादशपदपर्यन्तं द्वादश आणका वेतनम् १३. तदुपरितनानां पदानां एकैकस्य एकैका अणा १४. "भवतु तथैव करोमि" इति उक्त्वा विद्युद्वार्तां प्रातः अष्टमघण्टावादनसमये कण्ठीरवाचार्यः प्रैषयत् १५. मध्याह्ने द्वितीयघण्टावादनसमये आगच्छन्तं तारावार्तावहं दृष्ट्वा कण्ठीरवाचार्योऽपृच्छत् १६. विद्युद्वार्तावह! मह्यं **विद्युन्मणिआर्डर्** वर्तते किम्? १७. कियतीभिः रूपिकाभिस्तव **मणिआर्डर्** आगन्तव्यम्? १८. पञ्चाशता रूपिकाभिः १९. साक्षिणम् आह्वय! तस्यापि **हस्तलेखं** गृहीत्वा रूप्याणि तव ददामि २०. अहो! आश्चर्यमेतत्! नाद्यापि षष्ठी घण्टा अतिक्रान्ता, इयत्या त्वरया द्रव्यं मद्धस्तगतम् अभूत् ॥

अथ विद्यावर्गः ॥ २२ ॥

पाठः ५२.

अकारादिक्षकारान्तानि **अक्षराणि**; तान्येव एकपञ्चाशत् **वर्णाः** २. स्वहृद्गतस्य परबोधनाय पदानि वाक्यानि च उच्चार्यन्ते

---

15. तारावार्तावहः=telegraph-peon. 19. हस्तलेख.=signature.